

LUND UNIVERSITY

Tidigmoderna städer i Sverige : en arkeologisk forskningsöversikt

Ersgård, Lars

Published in:

Visioner och verklighet : arkeologiska texter om den tidigmoderna staden

2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ersgård, L. (2013). Tidigmoderna städer i Sverige : en arkeologisk forskningsöversikt. I L. Ersgård (Red.), *Visioner och verklighet : arkeologiska texter om den tidigmoderna staden* (Vol. 76, s. 30-54). Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

TIDIGMODERNA STÄDER I SVERIGE – EN ARKEOLOGISK FORSKNINGSOVERSIKT

Lars Ersgård

INLEDNING

I en nyligen publicerad artikel om "Medeltidsstaden i Sverige och Finland" frågar sig Hans Andersson hur den nyare tidens städer i Sverige skall hanteras arkeologiskt (Andersson 2009: 221). Artikeln är en återblick på projektet "Medeltidsstaden" som för snart 30 år sedan lyckades skapa en värdefull arkeologisk överblick över de medeltida städerna i Sverige och bidrog till att vitalisera den moderna stadsarkeologiska forskningen i landet. 1500-och 1600-talens urbana lämningar lämnades dock därhän och fortfarande saknas en motsvarande överblick över de tidigmoderna städerna trots att man bedrivit arkeologi på många av dessa platser i princip lika länge som i städerna från medeltid. Det är denna situation som är utgångspunkten för Hans Anderssons lite uppgivna fråga och han jämför i sammanhanget med Finland där det stadsarkeologiska intresset för Vasatidens (1520-1617) och stormaktstidens (1617-1721) städer vuxit alltmer under de senaste decennierna (Niukkanen 2004: 46). Är det rentav så att det starka arkeologiska fokus som genom åren lagts på Sveriges många medeltida städer (71 st) faktiskt bidragit till att intresset för den tidigmoderna periodens städer här blivit betydligt mindre än i Finland? Det senare landet har ju trots allt bara 5 medeltida städer, varav endast en är verkligt betydelsefull, dvs. högmedeltidens Åbo, och den stora stadsexpansionen kommer här först under 1600-talet.

Det som sagts i föregående stycke måste nyanseras något. Det har gjorts och görs många goda arkeologiska insatser i den tidigmoderna tidens städer i Sverige. Det mesta har dock rört enskilda orter, ofta i direkt anslutning till olika uppdragsarkeologiska undersökningar. Större arbeten av syntetiserande och jämförande karaktär har i princip inte genomförts varför den arkeologiska kunskapen om den tidigmoderna staden i Sverige för närvarande är ganska fragmentariserad. Det finns således gott om förtjänstfulla "case-studies" av den urbana utvecklingen i enskilda städer under tidigmodern tid men mindre av studier av regional urban variation under detta skede eller undersökningar av den tidigmoderna staden i ett urbant långtidsperspektiv. Utifrån denna situation vill följande text föra en kritisk diskussion kring det rådande arkeologiska forskningsläget för de tidigmoderna städerna i Sverige och formulera några centrala teoretiska vägval för framtida verksamhet kring ämnet. Texten har initierats inom ramen för det av Vetenskapsrådet stödda forskningsprojektet "*Den tidigmoderna staden – arkeologi mellan det lokala och globala*", vilket startade i januari 2011.

DEN TIDIGMODERNA STADEN SOM ALLMÄNHISTORISKT FENOMEN

Den svenska urbana utvecklingen under tidigmodern tid (1500-1700-talen) är sedan länge väl känd och har i forskningen beskrivits och analyserats av i första hand historiker, kulturgeografer och konsthistoriker. Inte minst har ett rikt källmaterial av stadsplanekartor bidragit till det goda kunskapsläget. Generellt sett kännetecknas denna urbana utveckling av expansion och förändring. Från och med 1500-talets senare del ökar städernas antal mycket påtagligt. På 1570-talet finns det 69 stycken men redan på 1650-talet har antalet ökat till 102 städer. Därmed ökar också den samlade, i städerna boende befolkningen snabbt, från ca

50000 år 1610 till ca 120000 personer 1690 (Lilja 1995: 55).

De många urbana nygrundningarna under det aktuella skedet sker till stor del i områden som tidigare saknat städer, såsom längs kusterna utmed Bottenviken, i Vänerområdet och i Finlands inland (Se Andréén 1989: 606). Den samlade bilden av det tidigmoderna stadslandskapet står i skarp kontrast mot den motsvarande medeltida bilden och speglar väl de nya sociala och politiska förutsättningarna för urban expansion under 1500-och 1600-talen.

Även i flera av de äldre städer som grundlagts under medeltiden innebär det tidigmoderna skedet stora förändringar. I Kalmar flyttas hela stadsbebyggelsen vid mitten av 1600-talet från det medeltida läget vid slottet till den närbelägna och tidigare obebyggda Kvarnholmen. I orter som Norrköping och Jönköping expanderar bebyggelsen kraftigt och nya stora stadsdelar adderas till de äldre medeltida stadskärnorna. Samtidigt uppförs den nya bebyggelsen enligt helt nya mönster. Stadsplaner, inspirerade av antika ideal, stakas ut i de nygrundade städerna enligt en strikt geometrisk, rätvinklig helhetsprincip (Andréén 1998; Ahlberg 2005). Också i de äldre städerna omstruktureras bebyggelsen enligt dessa ideal såsom Uppsala som får en ny rutnätsmönstrad stadsplan, dokumenterad i den s.k. regleringskartan från 1640. På flera platser, t.ex. i Göteborg och Kalmar, omgärdades den nya urbana bebyggelsen av omfattande och tekniskt avancerade befästningsverk, uppförda efter kontinentala förebilder, framför allt från Holland.

Alla dessa urbana förändringar sker helt i takt med utbyggnaden av den svenska stormaktsstaten, som i sin byråkratiska effektivitet hade få motsvarigheter i det tidigmoderna Europa (Maarbjerg 2004). Med nya medel kunde centralmakten mera framgångsrikt än under medeltiden styra varudistributionen via städerna. En urban hierarki skapades med stapelstäder som hade rätt att bedriva handel med utlandet och uppstäder som endast hade rätt att handla med inlandet.

Ovan beskrivna urbana expansion, som i viss mån planar ut i början av 1700-talet efter stormaktsstatens fall, är utan tvekan lika betydelsefull och grundläggande som den medeltida urbana expansionen på 1200-talet/början av 1300-talet. Den har genererat en rik materiell kultur som bevarats både som ännu stående bebyggelse och som ett under mark dolt arkeologiskt material. Som nämnts undersöks numera dessa lämningar alltmer systematiskt runt om i landet. Men hur formar vi den arkeologi som genom studiet av dessa lämningar kan bidra till en djupare förståelse av denna urbana epok, vilken redan blivit så väl belyst av andra discipliner?

SVENSK STADSARKEOLOGISK FORSKNING OCH DEN TIDIGMODERNA STADEN – NÅGRA INLEDANDE REFLEXIONER

Ovan antog jag att det stora intresse som i den svenska stadsarkeologiska forskningen riktats mot de medeltida städerna under andra hälften av 1900-talet fått till konsekvens att de tidigmoderna städerna inte uppmärksammats lika mycket som arkeologiska forskningsobjekt. Det finns anledning att dröja ytterligare vid detta förhållande.

Agendan för den moderna stadsarkeologin i Sverige kom i första hand att sättas inom det ovan nämnda projektet "Medeltidsstaden", vilket pågick mellan åren 1976 och 1984. Dess syfte var att "detaljerat kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen och dess konsekvenser för den fysiska planeringen" för samtliga svenska städer av medeltida ursprung (Andersson 1976: 8). Projektet skulle vidare "göra en vetenskaplig bedömning av

det framkomna materialet med hänsyn tagen till den tvärvetenskapliga forskningen rörande stadsväsendets uppkomst och utveckling under medeltiden. Verksamheten avsatte rapporter för varje enskild stad och dessutom en rad sammanfattande och syntetiserande skrifter baserade på det inventerade materialet.

I vetenskapligt avseende kom projektets fokus dock att främst ligga på den högmedeltida rådsstaden, dess ursprung, uppkomst och utveckling. Bakom denna prioritering fanns ett avgörande antikvariskt incitament. Under 1960- och 70-talen höll kulturlagren i städerna från äldre medeltid på att schaktas bort i snabb takt och med den en unik kunskap om de tidiga urbana skedena som endast var åtkomlig genom arkeologin. Det var därför viktigt att få en överblick över vad som gjorts arkeologiskt i de olika städerna och att skapa ett såväl teoretiskt som empiriskt fundament för vidare arkeologiska insatser. Som projekt blev "Medeltidsstaden" mycket framgångsrikt vad gäller både genomförande och resultat. Det bidrog starkt till en ny kunskapsutbyggnad kring de medeltida städerna och kom att prägla den stadsarkeologiska verksamheten i Sverige för lång tid framåt.

Projektet "Medeltidsstaden" hade dock begränsningar. Endast orter med juridisk, privilegierättslig stadsstatus under medeltiden behandlades i projektet vilket förmodligen var nödvändigt för att kunna genomföra det inom praktiskt rimliga ramar. Men urbaniseringen är, som projektledaren Hans Andersson långt senare kunnat konstatera, "ett bredare begrepp än staden" (Andersson 2010: 63). Urbana funktioner kunde finnas i landskapet utan att de behövde vara organiserade inom en stads formellt-rättsliga ramar.

Projektet Medeltidsstaden formade sig således främst till ett arbete kring en välavgränsad historisk företeelse, dvs. rådsstaden, där perspektiven och diskussionerna sällan lyfte utöver de givna kronologiska ramarna, t.ex. mot järnålderns centralplatser eller mot de tidigmoderna städerna. Tonvikten i de enskilda stadsanalyserna kom att läggas på bebyggelse-topografin och den institutionella strukturen medan de övergripande förklaringarna framför allt kom att sökas i en sociopolitisk kontext.

Om man skall karakterisera projektet Medeltidsstaden som historisk arkeologi kan det nog sägas vara ett gott exempel på den traditionellt klassiska tillämpningen, dvs. som källa till ny och grundläggande kunskap om en epok där de skriftliga källorna tryter. Att arkeologin skulle kunna ha en annorlunda relation gentemot de skrivna källorna än att fylla igen de skriftlösa "luckorna" i historien var knappast något som diskuterades särskilt mycket under projektet Medeltidsstadens tid. Jag tror därför att det fanns någon sorts insikt - kanske underförstådd - om att projektets framgångsrika koncept förmodligen inte var helt tillämpligt på de tidigmoderna städerna med deras överflöd av skrivna källor.

Ändå kom 1970- och 1980-talen, dvs. den tid då projektet Medeltidsstaden genomfördes, att paradoxalt nog bli en början, om än något trevande, för en modern arkeologisk diskussion kring de tidigmoderna städerna. Inte förvånande utgick denna bl.a. från Göteborg där man hade gamla traditioner av arkeologiska undersökningar i tidigmoderna lämningar (Andersson 1972; Jönsson Kihlberg 1986). 1972 hade Hans Andersson sammanfattat det arkeologiska forskningsläget för denna stad där den första grunden för en modern stadsarkeologi lagts i slutet av 1960-talet genom undersökningar i lämningarna efter föregångaren Nya Lödöse (Andersson 1972).

Ett bearbetningsprojekt, omfattande fyra större utgrävningar i 1600-talsstaden Göteborg, startades 1983 och resulterade tre år senare i boken "*Livet i det gamla Göteborg*" (Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo 1986). Som exempel på historisk arkeologi är denna publikation inte särskilt djuplodande på det teoretiska planet. Det fanns dock ett vällovligt

syfte att med hjälp av olika källmaterial söka beskriva den enskilda människans "vardag" i 1600-talsstaden. Intressantast är nog den miljöhistoriska ansatsen där naturvetenskapliga discipliner som paleobotanik, osteologi och entomologi utnyttjades för att rekonstruera den tidens urbana närmiljö.

I början av 1980-talet fördes också en debatt i tidskriften META om den allmänna nyttan med en arkeologi i nyare tids lämningar (Debattinlägg i META 1981:2, 1982:1, 1982:2). I ett inlägg av Hans Andersson, ledare för projektet Medeltidsstaden och vid denna tid även länsantikvarie i Göteborg, kan man ana en viss ambivalens till denna sorts arkeologi (Andersson 1981). Å ena sidan menar han att man bara skall använda arkeologin om det inte finns andra, billigare sätt att nå fram till kunskap om nämnda epok, å andra sidan är han medveten om att det fanns sådant i det förflutna som aldrig blev dokumenterat i skrift. I detta sammanhang knyter han an till den amerikanska historiska arkeologin med dess antropologiska inriktning. Denna teoretiskt avancerade arkeologi hade dock inte fått något större genomslag i den svenska debatten i början av 1980-talet. I den ovan nämnda publikationen "*Livet i det gamla Göteborg*" fanns t.ex. inte en enda referens till den amerikanska historiska arkeologin trots att Göteborgsprojektet i tematiskt avseende egentligen borde ha haft flera beröringspunkter med denna arkeologi.

Arkeologin i de tidigmoderna städerna kom sålunda att på allvar etablera sig under 1970-och 80-talen även om det skedde i skuggan av Medeltidsstaden. Säkerligen fick man viss "draghjälp" av detta projekt och av det allmänna intresse för stadsarkeologi som det skapade. De tidigmoderna stadslämningarna kom dock inte omedelbart att uppfattas som lika självklara arkeologiska analysobjekt som de medeltida vilket den ovan refererade 80-talsdiskussionen vittnar om. Att de ändå blev föremål för undersökning berodde nog till stor del på att de i många städer utgjorde det yngsta skiktet i en stratigrafisk sekvens med början i äldre medeltid och att de kunde vara minst lika välbevarade som de medeltida lämningarna. En mera utvecklad teoretisk diskussion, som skulle ha kunnat leverera slagkraftiga argument kring frågan om kunskapspotentialen i de tidigmoderna stadslämningarna, kom dock inte att föras under 1980-talet.

Skall man försöka sig på att karakterisera de tidigmoderna städernas arkeologi under de 25 år, som förflutit sedan "*Livet i det gamla Göteborg*" kom ut, går det att peka på såväl positiva som negativa företeelser. Det grävs mer än tidigare i de tidigmoderna städerna och på flera platser såsom Kalmar, Jönköping, Norrköping och Linköping är den tidigmoderna stadsarkeologin numera väl etablerad. Ännu saknas det dock en samlad överblick över de arkeologiska insatserna i de tidigmoderna städerna, liknande den som projektet Medeltidsstaden en gång lyckades skapa för de medeltida motsvarigheterna. Fortfarande har vi alltså inte den nödvändiga utgångspunkten för bredare, jämförande studier av det tidigmoderna skedet. Ändå har det skett en betydande kvalitativ utveckling på det teoretiska planet under de två senaste decennierna och influenser från framför allt den anglosaxiska, historiska arkeologin har börjat göra sig gällande. Denna utveckling har sin bakgrund inte främst i större forskningsprojekt utan mera i de resultat som olika enskilda stadsundersökningar genererat. I det följande kommer jag närmare att kommentera dessa resultat.

DEN TIDIGMODERNA STADEN I SVENSK HISTORISK-ARKEOLOGISK FORSKNING – EN ÖVERSIKT

Följande forskningsöversikt är disponerad i fem tematiska avsnitt. Valet av teman är subjektivt och under dessa ryms givetvis inte allt som hänt inom forskningsfältet den svenska tidigmoderna staden. De kan dock sägas spegla problemområden som haft en dominerande plats i den historisk-arkeologiska debatten kring de tidigmoderna städerna under senare år.

Det är i huvudsak forskningsinsatser från 1980-talets senare del och fram till idag, som berörs. Vidare handlar det i första hand om arkeologi i de tidigmoderna städerna inom det nuvarande Sveriges gränser. Finland lämnas således i huvudsak utanför denna översikt även om detta land var en del av det svenska riket under den tidigmoderna tiden och upplevde en betydande urban expansion under detta skede. Det finska forskningsläget är emellertid inte helt enkelt att överblicka för en icke-finskspråkig läsare. En aktuell introduktion till den moderna finska stadsarkeologin har presenterats av Marianna Niukkanen 2004 (Niukkanen 2004). Nämnas bör också den arkeologiska avdelningen vid Uleåborgs universitet som under senare år profilerat sig inom urban historisk arkeologi med särskilt fokus på norra Finland (Herva & Nurmi 2009; Nurmi 2011).

Vad gäller det kronologiska perspektivet är det givetvis möjligt att diskutera hur den tidigmoderna urbana epoken skall avgränsas. Här kommer dock en ganska vid och traditionell definition att tillämpas. 1500-talet utan närmare precisering bildar den bakre gränsen medan början av 1800-talet utgör den främre, dvs. tiden från medeltidens slut fram till det skede vid ingången till den moderna tiden då städerna i grunden börjar förändras med avskaffande av tullar och skråtvång o. dyl.

STADSPLANER OCH BEBYGGELSE

Det rika kartografiska källmaterialet från 1600-och 1700-talens städer har redan nämnts. Att använda detta som en primär utgångspunkt för arkeologiska undersökningar av bebyggelsetopografin har varit relativt vanligt genom åren. Arkeologin blev således ett sätt att pröva sanningsvärdet i det äldsta kartmaterialet. Så skedde exempelvis vid en undersökning i kvarteret Slusskvarnen i Göteborg 1984 där en av bastionerna i stadens befästningsverk berördes (Lorentzson 1986). De arkeologiska resultaten visade sig stämma väl överens med kartornas bild av den aktuella bastionen. På liknande sätt har man arbetat vidare inom Göteborgsarkeologin. Vid de omfattande undersökningarna för den s.k. Götatunneln 2001-2004 påträffades delar av 1600-och 1700-talens befästningsverk (Bramstång (red.) 2006). Här gavs möjlighet att ställa de arkeologiska resultaten mot ett rikhaltigt, fortifikatoriskt kartmaterial och därmed undersöka vad som blev förverkligat av de ursprungliga planerna.

En undersökning i det centrala Falun år 1987 visade på en bristande överensstämmelse mellan den äldsta kartan över staden och de arkeologiska vittnesbörden, vilken kunde bidra med en mera nyanserad bild av stadens utveckling under 1600-talet (Andersson & Holmström 1990). På den aktuella kartan från 1628 framträder en stadsplan som till att börja med endast förblir en intention. Först under 1600-talets senare del blir planen verklighet efter det att området länge haft en rent agrar bebyggelse.

I en längre artikel från 1998 diskuterar Anders Andrén de nya, klassiskt influerade stadsplaneideal som fick ett genomslag i de tidigmoderna städerna (Andrén 1998: 170ff). De geometriska stadsplanerna hade en mycket tydlig utopiskt-visionär prägel och var förmodligen lättast att genomföra i de helt nyanlagda städerna. När en ny geometrisk

plan skulle ersätta en äldre medeltida kunde det inte alltid vara lika problemfritt, vilket exemplet Uppsala visar. Inne i de nya geometriska kvarterskropparna behölls en medeltida tomtindelning som i vissa delar levde kvar ända fram till 1900-talet.

1600-talets radikala stadsplanelösningar föregicks av en genomgripande förändring av stadsbebyggelsen på tomtnivå. I korthet kan denna förändring beskrivas på följande sätt: från att tidigare ha legat i ett undanskymt läge på stadstomten flyttar nu bostadshuset fram till gatan och får samtidigt flera rum. Förändringen har iakttagits på många håll, både i Skandinavien och på kontinenten, och förefaller ta sin början under 1500-talets senare del. I kv. Sanden i Vadstena, där den yngsta bebyggelsen avhyses 1544 inför det förestående slottsbygget, ligger bostadshusen fortfarande kvar i indragna lägen på tomterna vid mitten av 1500-talet (Hedvall 2002). I Ny Varberg förekommer bägge lägena under senare delen av 1500-talet medan man i Halmstad inte uppför bostadshusen vid gatorna förrän efter stadsbranden 1619 (Rosén 2004: 201; Andrén 1998: 174).

Det är emellertid inte endast i exteriört avseende som bostadsdelen förändras. Även dess inre genomgår en betydande omgestaltning (Thomasson 1997: 718; Rosén 2004: 201f). Från att under medeltiden ha bestått av ett enda stort rum delas bostaden i flera mindre med olika funktion. Väggarna förses med glasfönster vilket innebar ett ljusare boende. Andra element såsom kakelugnar och golvtegel introduceras i bostaden vid denna tid.

Dessa omfattande förändringar av bebyggelsen sker inte till följd av något "påbud" uppifrån utan är en del av en långsammare kulturell process där bostadens omgestaltning under 1500- och 1600-talen endast utgör en av flera aspekter. Matthew Johnson har studerat denna process för engelskt vidkommande och sökt dess begynnelse redan i senmedeltid (Johnson 1996: 206ff). Han ser där "*enclosure*"-rörelsen, dvs. landskapets förändring från mindre enheter till större sammanhängande egendomar, som uttryck för upplösningen av det äldre samhällets sociala och kulturella värden vilket i sin tur banar väg för en kommersialisering (commodification) av landskapet. Samma krafter som i förändringen av landsbygdens ägostruktur verkar alltså också i förändringen av städernas bebyggelse och bostadens utformning. Liknande tankegångar återfinns i Christina Roséns undersökning av den tidigmoderna tidens urbana utveckling i Halland där 1700-talet också framstår som ett avgörande skede i framväxten av en urban materiell kultur. Till detta återkommer jag längre fram i denna text.

För att summera det ovanstående bör man kunna förutsätta att det av centralmakten styrda omskapandet av städernas topografi framför allt under 1600-talet är en del av en urban utveckling som måste ses i ett längre kronologiskt, kulturellt perspektiv. En central fråga är om detta omskapande hade varit möjligt utan de tidigare förändringarna av bebyggelsen och nya mentala förhållningssätt hos stadsinvånarna.

KONSUMTIONSMÖNSTER

Det är sedan länge väl känt att den tidigmoderna tiden innebär stora förändringar inte bara av bebyggelsen och dess utformning i exteriört och interiört avseende. Även föremålskulturen förändras avsevärt såväl kvantitativt som kvalitativt. Keramiken är den enskilda föremålskategori, som brukat få störst uppmärksamhet i arkeologiska sammanhang, i synnerhet det s.k. yngre rödgodset. Denna keramik utmärker sig under det tidigmoderna skedet dels genom en mycket hög fyndfrekvens dels genom nya käriformer såsom skålar och fat, vilka oftast är invändigt glaserade och rikt dekorerade. Bakom dessa materiella yttringar kan vi finna en avgörande förändring av måltiden som social ritual vilken innebar behov av

fler sorters kärl på bordet och att exponera dessa på ett nytt sätt i samband med måltiden. Denna nya konsumtion av keramik förefaller vara en generell trend i den europeiska renässanskulturen men frågan är hur den yttrar sig i olika samhällsliga sammanhang.

Även andra kategorier av keramik har uppmärksammats arkeologiskt såsom det kinesiska importporslinet, vilket blivit föremål för en ingående studie av Göte Nilsson Schönborg (Nilsson Schönborg 2001). Undersökningen omfattade porslin från det tidigmoderna Göteborg där denna keramik blev vanligt förekommande under 1700-talet från att tidigare ha varit en mera exklusiv och svåråtkomlig statusvara.

Konsumtion av materiella ting och hur denna kan spegla socioekonomisk status, kulturell identitet, etnisk tillhörighet etc. har sedan länge varit ett centralt problemområde inom den amerikanska historiska arkeologin. Kulturella skillnader mellan olika sociala grupper, såsom den svarta slavbefolkningen i 1800-talets plantager och dess vita herrar, har exempelvis blivit föremål för arkeologiska studier med utgångspunkt i keramiska och osteologiska material. Hur ser forskningsläget för dylika frågor ut för svenskt vidkommande?

Den första moderna, arkeologiska studien av konsumtionsmönster i en svensk tidigmodern stad presenterades 1992 och utgångspunkten var en arkeologisk undersökning i kvarteret Biografen i Nyköping, vilken genomförts 1987 (Hållans & Andersson 1992). Denna undersökning omfattade bebyggelse från 1600- och 1700-talen på fem tomter vilka kunde identifieras från de äldsta kartorna. Ett omfattande fyndmaterial tillvaratogs där den glaserade yngre-rödgerskeramiken dominerade. Detta material kom att spela en primär roll i den analys av konsumtionsmönstren kring 1700 som Carolina Andersson och Ann-Mari Hållans presenterade, en analys som för övrigt hade hämtat mycket av inspiration från den amerikanska historiska arkeologin.

Via det skriftliga källmaterialet kunde de aktuella tomtinnehavarna och deras yrkestillhörighet bestämmas vilket möjliggjorde en social skiktning av området. Två av tomterna, av vilka den ena tillhörde en bagare och den andra en svarvare, antogs ha högst social status. Lägre status hade de övriga två, tillhörande en fiskare resp. en garvare. I den arkeologiska analysen studerades hur distributionen av keramik varierade i förhållande till denna bild av den sociala topografin i kvarteret. Utgångshypotesen var att på de tomter där tomtinnehavaren hade hög social status skulle förekomsten av keramik vara större än på de tomter där innehavaren hade låg social status.

Resultatet av analysen gav dock inte det förväntade svaret. Det verkade inte finnas någon överensstämmelse mellan hög social status och en motsvarande stor konsumtion av keramik. Störst andel av dekorerad keramik återfanns tvärtom på garvarens tomt, hos en av de personer som hade den lägsta sociala statusen medan den lägsta förekomsten fanns på bagarens tomt, således hos en av dem med den högsta statusen. Mellan de övriga tomterna förelåg inga påtagliga skillnader ifråga om keramikförekomsten. Anderssons & Hållans förklaring var att antingen förelåg inga egentliga socioekonomiska skillnader mellan de fyra yrkesutövarna eller också var den yngre-rödgerskeramiken mindre lämpad för att spegla socioekonomisk status.

I en artikel från 1995 fortsatte Christina Rosén diskussionen kring det yngre rödgerset och kunde där avsevärt fördjupa perspektiven på denna keramik och vad den kunde spegla av samhällsliga förhållanden (Rosén 1995). Hon diskuterade Anderssons & Hållans resultat men ställde samtidigt frågan om inte rödgerskeramiken kunde spegla status på ett "omvänt" sätt. Hennes alternativa förklaring tog fasta på att rödgerset var förhållandevis billigt att införskaffa och därmed var det framför allt lågstatusgrupper som

manifesterade sig med denna typ av keramik. De som befann sig högre upp på samhällsstegen visade sin sociala status med andra typer av föremål såsom metallfat, glasbägare etc. Med utgångspunkt i denna hypotes undersökte hon keramik från fyra olika sociala miljöer från nyare tid i Halland. Resultaten av denna undersökning gav ett visst stöd för Roséns hypotes men den viktigaste skillnaden i keramikkonsumtion kunde hon dock urskilja mellan stad- och landsbygdsmiljöer. Även om det fanns en stor andel rödgods i alla de undersökta miljöerna var de dekorerade kärlen påtagligt mera frekventa på landsbygden än i staden. Christina Rosén drog därför slutsatsen att variationerna i keramikkonsumtionen framför allt speglade kulturella skillnader, inte sociala.

I sin doktorsavhandling *"Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal"* utvecklade Christina Rosén sin analys och kunde där ytterligare nyansera resultaten från 1995 (Rosén 2004). Skillnader i materiell kultur mellan stad och land kan hon se redan under medeltid men det är först under den tidigmoderna epoken som dessa skillnader accentueras. Först vid mitten av 1700-talet är det möjligt att urskilja en renodlad materiell allmogekultur där de dekorerade rödgods-faten och -skålarna är ett karakteristiskt inslag. Något motsvarande finns inte i städerna som kännetecknas mera av importerad keramik och föremål i andra material. Roséns resultat är utan tvekan av stort intresse och med sitt arbete om Halland har hon skapat en värdefull utgångspunkt för ett vidare studium av de tidigmoderna städernas materiella kultur.

Även andra materialkategorier har använts för att studera konsumtionsmönster under tidigmodern tid, såsom djurbensmaterialen. Mera problematiserande undersökningar av köttkonsumtionen på basis av de osteologiska materialen är dock inte särskilt många. Oftast har man nöjt sig med rent deskriptiva presentationer av "vad man åt" i ett speciellt kvarter under 1600- eller 1700-talen, som exempelvis i den ovan nämnda boken *"Livet i det gamla Göteborg"* (Broo 1986: 145ff).

I en uppsats från 1986, som behandlade osteologiskt material från Uppsala, kunde Leif Jonsson visa att frekvensen av fiskben ökade påtagligt vid övergången senmedeltid/tidigmodern tid samt hur fisken därmed blir ett alltmera dominerande inslag i födan, sett i relation till nötköttet (Jonsson 1986: 122 ff). Andra tendenser i konsumtionen av mat vid samma övergångsskede har påvisats av Mia Vretemark, närmare bestämt i samband med analysen av det osteologiska materialet från en undersökning i kvarteret Dalkarlen i centrala Norrköping, som företogs 1997-98 (Vretemark 2003: 84ff). Hon har bl.a. studerat slaktåldrarna för nötdjur och jämfört förhållandena i 1500- och 1600-talens Norrköping med medeltidens Söderköping. Hon kunde då se att andelen unga djur var avsevärt mycket större i den tidigmoderna staden än i medeltidens stad. Detta förhållande tolkade hon som så att man i den förra staden fött upp djur primärt för köttproduktion och slaktat dem som kalvar medan man i den senare slaktat djuren i en högre ålder sedan dessa först gjort tjänst som dragare, mjölkproducenter etc. Enligt Vretemark är den främsta förklaringen till denna nya köttproduktion en större efterfrågan på föda i de tidigmoderna städerna.

Författaren till denna text har dock i ett tidigare sammanhang menat att det i nämnda förändring också funnits en kulturell dimension och ett samband med de nya måltidsritualerna (Ersgård 2003: 19f). Som ovan nämnts, innebar dessa ritualer att måltiden och dess rekvisita fick en annan innebörd än den haft tidigare och att den exponerades på ett nytt sätt. Rimligen måste detta även ha gällt själva födan. Den ökande mängden serveringskärl är sannolikt en konsekvens att måltiden blev en mera komplex tillställning med fler rätter på bordet (Rosén 2006: 196). Vretemarks resultat bör sannolikt kunna ses mot bakgrund av

denna förändring som måste ha ställt nya krav på produktionen av livsmedel.

Slutligen har även analyser av arkeobotaniskt material kunnat bidra med intressant kunskap om födoämneskonsumtionen i de tidigmoderna städerna. Växtmakrofossil från avfallsbingarna i Göteborg speglar en mångfald av grönsaker, frukter, bär, nötter, kryddor etc. som konsumerats på stadsgårdarna i framför allt 1700-talets stad (Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo 1986: 132ff). Här handlar det om såväl importerade som inhemskt producerade livsmedel.

Analysen av makrofossil från en 1600-talslatrin i Jönköping har gett något oväntade resultat kring matkulturen bland de invandrade tyska hantverkarna i staden (Heimdahl & Vestbö Franzén 2009: 31f). Förutom en stor mängd vilda bär fanns här spår av inhemskt odlade frukter, bär och kryddor. Det förekom emellertid även en förhållandevis stor mängd importerade växter av påtaglig lyxkaraktär såsom fikon, korinter, peppar, mandel, citrus och vattenmelon. Tillsammans med fynd av ostron och musslor tyder detta på en ganska exklusiv mathållning som inte tycks förekomma under yngre skeden i denna stad. Som Jens Heimdahl diskuterar, speglar dessa fynd möjligen en speciell, kontinental matkultur som de första invånarna av utländsk härkomst tagit med sig och som de uppenbarligen kunde upprätthålla i den nya 1600-talsstaden. I en hundra år yngre latrin förekommer inte några spår av importerade frukter och kryddor utan här är det i första hand frågan om vilda bär som växt i Jönköpings närområde.

AVFALLSHANtering

Hantering av det avfall som människor producerat i städerna har varit ett ofta återkommande tema i den svenska stadsarkeologiska forskningen under de senaste decennierna (Andrén 1986; Beronius-Jörpeland 1992). Diskussionen har framför allt gällt de medeltida städerna, i synnerhet den äldre medeltidens orter med sin starka kulturlagertillväxt, samt den förändring som sker under senmedeltiden då ackumuleringen av lager avsevärt minskar. Den senare brukar oftast förklaras med att man under senmedeltiden börjar hantera avfallet i städerna på ett nytt sätt. Detta blir inte längre kvar på stadstomterna utan förs ut ur staden för att i första hand användas som gödsel på åkrarna. På grund av denna hantering har senmedeltiden generellt sett endast avsatt tunna lager i städerna och samma förhållande förmodas i stort sett ha varit aktuellt också för de tidigmoderna städerna.

Nu tycks emellertid ett något annorlunda system för avfallshantering ha tillämpats under 1600- och 1700-talen, åtminstone i vissa städer. Vid arkeologiska undersökningar i Göteborg har man påträffat ett stort antal s.k. avfallsbingar inne på stadstomterna (Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo 1986: 85). Dessa anläggningar består av gropar i marken, oftast med kvadratisk form samt skodda med plankor och ibland hörnstolpar. De har nyttjats både som latriner och avfallsbehållare och kan ofta innehålla stora mängder fynd. De flesta av de undersökta avfallsbingarna förefaller härröra från 1700-talet medan endast några få har anlagts under 1600-talet (A.a.: 110f). Det kunde också konstateras att bingarna i Göteborg tömts vid upprepade tillfällen.

Avfallsbingar liknande dem i Göteborg har påträffats i Norrköping, Nyköping och Kalmar. Alla tillhör samma skede som Göteborgsanläggningarna, dvs. 1600- och 1700-talen. Göran Tagesson är den som hittills fört den mest utvecklade diskussionen kring dessa anläggningar, vilket skedde i samband med presentationen av resultaten från den ovan nämnda undersökningen i kv. Dalkarlen i Norrköping (Tagesson 2003). Vid denna

undersökning påträffades flera avfallsbingar från första hälften av 1600-talet i form av kvadratiska gropar. Till skillnad från bingarna i Göteborg har dessa inte varit träskodda och förefaller inte heller ha blivit regelbundet tömda. Istället har man i Norrköping successivt anlagt nya avfallsbingar när de gamla blivit fyllda. Vidare har det här av allt att döma skett någon form av selektion av material när man deponerat avfall i dessa anläggningar. Framför allt är det keramik och kakel som dominerar bland fynden i bingarna.

Vad speglar dessa anläggningar från de tidigmoderna städerna? Varför har man här valt att åter behålla avfallet på stadstomterna? Göran Tagesson gör i detta sammanhang en intressant jämförelse med en undersökning i en annan östgötsk stad, kvarteret Sanden i Vadstena där man år 1995 kunde kartlägga ett stort område med bebyggelse från senmedeltid. Som ovan nämnts avhystes denna bebyggelse år 1544. Undersökningen omfattade tre kompletta stadstomter samt delar av ytterligare tio tomter. Inga särskilda avfallsdepåer påträffades inom undersökningsområdet. Eftersom det insamlade fyndmaterialet var mycket ringa sett i förhållande till den undersökta ytan drog Tagesson slutsatsen att man i denna senmedeltida bebyggelse systematiskt måste ha fört bort i princip det mesta av avfallet. Detta skulle alltså betyda att vi med dessa två exempel – 1600-talets Norrköping och 1400-och 1500-talens Vadstena – skulle kunna identifiera två diametralt olika system för avfallshantering, ett äldre senmedeltida där avfallet avlägsnas från stadstomten och ett yngre, aktuellt i 1600-och 1700-talens stad, där avfallet deponeras i speciella gropar på tomten. Förändringen från det äldre till det yngre systemet torde ha ägt rum någon gång under 1500-talets senare hälft.

Göran Tagesson har diskuterat förekomsten av avfallsdepåer i den tidigmoderna staden i termer av en ökande individualisering och knutit an till resultat från New England där avfallsgropar satts i samband "med en allmän individualisering och europeisering vid mitten av 1700-talet" (Tagesson 2003: 42f). När boendet blir individualiserat, som vi ovan kunnat konstatera, blir således även hanteringen av avfall en individuell angelägenhet. Man borde därmed kunna fråga sig om inte senmedeltidens avfallshantering speglar det motsatta, dvs. avfallshanteringen som en mera kollektiv verksamhet. Avlägsnandet av avfallet från stadstomterna för att exempelvis deponeras som gödsel på stadsjordarna skulle alltså kunna uppfattas som en gemensam, kollektiv angelägenhet för alla stadsinvånarna (Ersgård 2003: 23).

Tagesson menar vidare med hänvisning till de amerikanska erfarenheterna att "*sättet att hantera avfall blir en tydlig måttstock på mentalitetsförändringar.*" Hans uppfattning är alltså att 1600-talets avfallsdepåer skulle kunna uppfattas som mentala fenomen, "*där begrepp som ordning och reda kan vara den bakomliggande orsaken.*" I en kommentar till undersökningen i kvarteret Dalkarlen i Norrköping har jag själv dock framfört en något annorlunda tolkning. Jag tog fasta på dels den dominerande förekomsten av keramik i avfallsdepåerna dels att dessa, som i kvarteret Dalkarlen, kunde ha ett mycket välexponerat läge ut mot gaturummet. Mitt tolkningsförslag gick därför ut på att depåerna kunde ha "*haft en manifest innebörd och signalerat ett socialt budskap till omvärlden...*" (Ersgård 2003: 21). Genom att konsumtionen av keramik kom att spela en socialt viktig roll i måltidskulturen under tidigmodern tid fanns det därmed också ett incitament för att kommunicera denna konsumtion mot världen utanför hemmet. Ett överflöd av kasserad keramik i avfallsbingen utanför huset kunde således fylla denna funktion. Den förhållandevis billiga rödglaskeramik skulle därför kunna uppfattas som ett effektivt medium för den "vanlige" stadsinvånaren att exponera sin måltidskonsumtion och därmed även sitt välstånd mot omvärlden. Jag lånade

en term från den moderna antropologin för att karakterisera fenomenet – *“conspicuous consumption”* - dvs. iögonfallande konsumtion eller skrytkonsumtion.

Diskussionen kring 1600-talets avfallsdepåer kan knappast sägas vara avslutad och fortfarande återstår flera frågor att besvara kring dessa anläggningar. Hur väl avgränsade i tiden är depåerna och kan de knytas till en speciell social och kulturell, urban kontext? I Norrköping har de hittills kunnat dateras till 1600-talet, i Göteborg från 1600-talet och fram till 1700-talets första del. Man kan vidare fråga sig om avfallsdepåerna har varit något generellt karakteristiskt för de tidigmoderna städerna. Medan de är frekvent förekommande i Göteborg, Kalmar, Norrköping och Nyköping har man hitintills inte påträffat några sådana anläggningar i orter som Jönköping och Uppsala. Finns det en regional variation i den geografiska spridningen av depåerna och vad speglar i så fall denna?

Oavsett vilka svar dessa frågor kan tänkas leda till framstår onekligen 1600-och 1700-talens avfallsbingar som helt centrala kulturella markörer och avgörande ”nycklar” till förståelsen av epokens materiella kultur.

DEN TIDIGMODERNA STADEN SOM PRODUKTIONSCENTRUM

Den produktion som ägde rum i de tidigmoderna städerna var generellt sett av två olika slag. Det handlade dels om småskalig verksamhet som hade till syfte att täcka stadsinnevärnarnas egna behov dels om tillverkning i större skala som avsåg att täcka behov på en som regel nationell nivå. Den förra kategorin omfattade olika välkända urbana hantverk såsom smide, grytgjuteri, snickeri, garveri, keramiktillverkning samt agrar verksamhet. Till den senare kategorin hörde tillverkning av vapen och textilier för kronans behov i samband de många krigsföretagen på 1600-talet. Under nästa århundrade tillkommer storskalig produktion av nya, mera lyxbetonade varuslag, såsom i Göteborg där man etablerar manufakturer för silke-tobak- och sockerförädling (Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo 1986: 52f). Under 1700-talet börjar man också odla tobak i stor skala i städerna. Även delar av den svenska bergsnäringen kom att urbaniseras under 1600-talet, exempelvis i Falun och Sala.

Bägge kategorierna av produktiv verksamhet har kommit att belysas arkeologiskt även om detta ofta skett på en ganska deskriptiv nivå i samband med olika exploateringsgrävningar i städerna. Den agrara produktionens betydelse för de tidigmoderna städerna är väl känd och i synnerhet de mindre städerna var i hög grad beroende av denna verksamhet (Lilja 2002: 62f). Hit hörde framför allt spannmålsproduktion och djurhållning på stadsjordarna och trädgårdsodling inne på stadstomterna. Till de agrara aktiviteterna kan även, som Sven Lilja framhållit, räknas det fiske som utgick från städerna (Lilja 2002: 60; se även Ersgård 2003: 25).

Som tidigare nämnts kunde Mia Vretemark i sin analys av det animalosteologiska materialet från kvarteret Dalkarlen i Norrköping visa att man under tidigmodern tid börjat föda upp nötdjur ”primärt för köttproduktion”. Det var dock svårt att avgöra om det här handlat om djur som hållits av stadsinnevärnarna själva eller om djuren köpts in utifrån. En större mängd ben av spädkalv indikerade dock att djurhållning av viss omfattning förekommit i kvarteret (Vretemark 2003: 95).

Förekomst av djurhållning i de tidigmoderna städerna har emellertid även kunnat belysas med hjälp av paleobotaniska metoder (Se exempelvis Heimdahl 2006; Heimdahl 2009: 19ff). Analyser av det makrobotaniska innehållet i lager innehållande djurspillning i fähus och på andra ytor har t.ex. kunnat ge information om karaktären på ängar och

betesmarker i stadens närhet.

Arkeologiska studier av odlingen såväl inne i städerna som på de angränsande stadsjordarna har, som Karin Lindeblad framhållit, ingen lång tradition i Sverige (Lindeblad 2006: 315). Ett intresse för "agrarakologi" växte fram på allvar först under 1990-talet och kom till att börja med att huvudsakligen rikta sig mot landsbygdens odlingslämningar. Under de senaste tio åren har emellertid städernas odling kommit att uppmärksammas alltmer även om de empiriska exemplen ännu inte är så talrika (Heimdahl 2005; Lindeblad 2006). De väsentligaste resultaten kring denna problematik har utan tvekan uppnåtts när arkeologin utnyttjats i kombination med paleobotanik och växtgeologi. Potentialen i denna geoarkeologiska infallsvinkel illustreras väl i Jens Heimdahls analyser från undersökningen i kvarteret Diplomaten i Jönköping (Heimdahl 2009). Han kan där belysa såväl 1600-talsstadens produktion av spannmål i närområdet som det enskilda kvarterets mera småskaliga odling av köks-, trädgårds- och medicinalväxter.

Stormaktsstatens militära produktion har t.ex. stått i fokus vid undersökningar i Jönköping och Norrköping, där vapenfaktorier och vantmakerier inrättades under 1600-talet. Vid den tidigare nämnda undersökningen i kvarteret Dalkarlen i Norrköping påträffades anläggningar och fynd efter metallhantverk som sammankopplades med det komplex av verksamheter vid Motala ström som etablerades vid 1600-talets början under namnet Holmens bruk. Det kom att omfatta vapenfaktori, mässingsbruk och vantmakeri. Ulrika Wallebom har diskuterat de aktuella lämningarna, bl. a. en smedja och ett större vedupplag, utifrån frågeställningen hur produktionen av framför allt vapen och mässing vid Holmens bruk under 1600-talet var organiserad (Wallebom 2003). Hennes slutsats blev att de arkeologiska fynden speglade en tidig industriell produktion eller kanske snarare en form av förlagssystem, dvs. en verksamhet där produktionen sköttes av hantverkare i egna verkstäder under överinseende och styrning av en förläggare. I detta system var produktion och boende inte rumsligt skilda åt utan integrerade i ett och samma område.

Den ovan nämnda undersökningen i kvarteret Diplomaten i Jönköping 2007 kom att beröra stora delar av en bebyggelse i den s.k. "Tyska maden", ett område som under 1600-talets första hälft hyste både ett vapenfaktori och ett vantmakeri (Nordman & Pettersson 2009). Det var alltså här frågan om samma sorts verksamheter som de ovan nämnda i Norrköping. Den undersökta bebyggelsen i kvarteret Diplomaten visade dock tecken på en mera uttalad rumslig specialisering än i Norrköping med rena arbetsområden utan några tydliga bostadsfunktioner.

En speciell problematik kring den urbana produktionen under tidigmodern tid utgör de orter som under 1600-talet etableras som städer i anslutning till malmbyggnaden i bergslagerna. Falun och Sala är två av de mest kända representanterna för denna kategori med stadsprivilegier från 1641 resp. 1624. Utmärkande för dessa båda platser är att de av allt att döma existerat som bergsorter långt innan den formella upphöjelsen till städer på 1600-talet. I Falun är verksamheten vid kopparberget säkert belagd vid 1200-talets slut men antas ha sitt ursprung redan i yngre järnålder. Under medeltiden fanns här ett samhälle av "stadslignande" karaktär i anslutning till malmbyggnaden i koppargruvan med speciella privilegier och vissa urbana funktioner såsom torgdagar (Andersson & Holmström 1990: 75). En djupare kunskap om detta samhälles karaktär och utveckling saknas dock ännu.

Salas historia under medeltiden är i princip okänd men på 1500-talet fanns här en utvecklad bebyggelse i närheten av silvergruvan, den s.k. gruvbyn. Denna blev föremål för arkeologiska undersökningar på 1950-talet samt 1980-talet vilka kartlade delar av

en reglerad bosättning där källargrundshus utgjorde ett karakteristiskt inslag (Bergold & Öhnegård 1987). Dateringarna ligger allmänt sett i 1500/1600-tal. Verksamheten i Sala var under 1500-talet hårt styrd av kungamakten genom olika privilegier och förordningar och samhället vid silvergruvan fick då också vissa urbana funktioner såsom torgdagar.

Falun och Sala tillhör en kategori av bergsorter som fram till 1600-talet har en form av stadskaraktär utan att fördenskull vara direkta paralleller till de kontinentala bergsstäderna. Verksamheten på de svenska orterna var uppbyggd kring bergsmansorganisationen och kom därmed att ytterst vila på en agrar grund. Bergsmännen var nämligen bönder som på sina gårdar ägnade sig dels åt jordbruk dels åt bergshantering. Det som sker på 1600-talet är att kronan skärper kontrollen över en del av bergsorterna genom att ge dem en ny organisationsform, dvs. staden. Detta innebar att de tidigare bergsmännen tvingades att bli borgare i de nya städerna vilket av allt döma inte skedde problemfritt. Motståndet mot den nya organisationen var stort från den mäktiga bergsmannaklassens sida (Andersson & Holmström 1989: 77).

Den tidigmoderna urbaniseringen av bergsorterna som en konfrontation mellan två olika socioekonomiska system borde kunna vara en meningsfull problematik att belysa på ett arkeologiskt-materiellt plan. I ett tidigare avsnitt i denna text berördes den äldsta stadsplanläggningen av Falun och diskrepansen mellan kartornas intentioner och 1600-talets verklighet i staden. Att dessa intentioner uppenbarligen tog lång tid att förverkliga kan förmodligen ha varit en direkt konsekvens av det ovan nämnda motståndet mot den nya urbana organisationen. Frågan är om detta motstånd inte kunde ta sig andra materiella uttryck. Påverkade det exempelvis utvecklingen av en urban livsstil i de nya bergsstäderna?

GRAVAR OCH BYGGNADSOFFER I DEN TIDIGMODERNA STADEN

Med de båda i rubriken nämnda materialkategorierna tangerar vi ett problemområde som hittills inte särskilt ofta blivit belyst i den arkeologiska forskningen kring de tidigmoderna städerna. Det handlar om stadsinvånarnas föreställningsvärldar, i det här fallet om döden och det egna hemmet. Det begränsade forskningsintresset kring dessa teman har säkerligen delvis berott på en brist på verkligt goda källmaterial. Vad gäller gravarna är väldaterade och välstratifierade material från 1500-, 1600- och 1700-talen generellt sett få eftersom dessa som regel förstörts av senare begravningar.

Byggnadsoffret är i och för sig en välkänd företeelse men har framför allt varit ett forskningsfält för etnologer när det handlat om historisk tid. Även om sålunda det arkeologiska forskningsläget kring mentala fenomen i den tidigmoderna staden kan tyckas mindre gynnsamt har det icke desto mindre under det senaste decenniet presenterats några resultat av stort intresse.

På senare år har arkeologiska undersökningar av kyrkogårdar i tidigmoderna städer utförts i Göteborg, Kristinehamn, Kalmar och Linköping (Arcini & Bramstång Plura 2011; Stibeus 1998; Ohlsson mfl. 2010; Arcini & Tagesson 2006). Det är undersökningen i Linköping som jag främst tänker rikta intresset mot i det följande. Den företogs under åren 2002-2003 vid Linköpings domkyrka i den sydvästra delen av den gamla kyrkogården, vilken sedan 1800-talet är parkområde. De 570 gravar som undersöktes bildar en unik, kronologisk sekvens från kyrkogårdens äldsta tid kring 1100 fram till 1800-talets första hälft då den överges.

I gravmaterialet från tidigmodern tid, var det möjligt att urskilja några tydliga förändringsskeden. Under medeltiden har de döda gravlagts såväl i kista som utan kista men under 1500-talet sker en övergång till begravningar uteslutande i kista. I övrigt präglas gravskicket under 1500- och 1600-talen av samma enhetlighet, exempelvis vad gäller armställningarna, som under senmedeltiden.

Den som det verkar mest avgörande förändringen av gravskicket under tidigmodern tid sker vid slutet av 1600-talet. Den homogenitet som tidigare präglat detta förefaller då att lösas upp. Armställningarna börjar variera, de döda har allt oftare blivit gravlagda i egna gångkläder och personliga tillhörigheter förekommer i gravarna. En speciell företeelse som börjar uppträda vid denna tid är begravningskransarna, dvs. kransar av blommor lindade med metalltrådar och pärlor (Arcini & Tagesson 2006: 299ff). Alla dessa företeelser har tolkats som olika uttryck för en övergång *"till ett mer personligt förhållningssätt och ett mer individualistiskt präglat gravskick"*, vilket därefter fortsätter *"kontinuerligt under hela 1700-talet"* (A.a.: 301). Man har också ansett att detta gravskick speglar ett uppbrott från ett mera kollektivistiskt synsätt på människan och en ny uppfattning av kroppen som bärare av den enskilda individens identitet. Denna förändring tycks ta sin början i en tid då det religiösa livet i övrigt knappast präglats av mångfald och individuell variation. Snarare skärpte då centralmakten greppet om religionen och gjorde den till ett uttalat redskap för sina syften att stärka makten över den enskilda människan. Den evangelisk-lutherska kristendomen blev på så sätt alltmer konform och likriktad och kodifierades i nya religiösa skrifter som katekesen, psalmboken och Karl XII:s bibel (A.a.: 313). Gravritualernas förändring under denna tid torde inte ha dikterats av något påbud "uppifrån" utan skulle kunna uppfattas mera som en rörelse "nerifrån", ett uttryck för en folkligt färgad mentalitet och kanske en reaktion mot en allt strängare religiös ortodoxi på det officiella, religiösa planet.

Byggnadsoffret är i sig en företeelse som också brukar hänföras till kategorin folkliga trosföreställningar. Denna sedvänja har blivit arkeologiskt uppmärksammas främst under de förhistoriska skedena medan den under historisk tid som ovan nämnts oftast blivit föremål för studium av etnologer. Genom Ann-Britt Falks licentiatavhandling *"En grundläggande handling"* har vi dock numera fått ett värdefullt arkeologiskt perspektiv på fenomenet under medeltid och nyare tid (Falk 2008).

Ett byggnadsoffer är en deposition av föremål som gjorts i en byggnad antingen som en gåva till övernaturliga makter med syfte att bringa välgång till huset eller för att avvärja onda väsen som kan skada detsamma. Under medeltiden sker sådana depositioner huvudsakligen i husets vägglinjer vilket tolkats som att syftet främst varit att skydda byggnaden från ont. Från medeltidens slut och fram genom tidigmodern tid sker den förändringen att depositionerna i allt mindre grad återfinns i bostadens yttre begränsningar och istället koncentreras till dess inre (A.a.: 196). Depositionens syfte är inte längre att skydda mot utifrån kommande onda krafter utan har nu mera blivit en allmän önskan om lycka för huset och dess invånare. Vad gäller de föremål som deponeras sker också en förändring. Från att under medeltiden ha präglats av stor variation reduceras de till några få kategorier, *"keramik, hästkranier och mynt"*.

Ann-Britt Falk förklarar förändringen bl.a. genom att anknyta till reformationens nya tankevärld där djävulen i form av ett konkret yttre ont inte längre är lika levande som tidigare. Det finns emellertid också anledning att anknyta till den tidigare omnämnda förändringen av bostaden och dess roll i bebyggelsen vilken äger rum under det aktuella skedet. Bostaden tonar nu fram som den helt centrala, manifesta delen av bebyggelsen från

att tidigare ha varit en underordnad del inne på stadstomten. Det förefaller naturligt att föreställningar om stadsgårdens välgång knyts till bostadsdelen och att depositionen blir en förstärkning av dess status mera än ett skydd mot onda krafter.

Ann-Britt Falk kan göra ytterligare en viktig iakttagelse rörande byggnadsoffren under tidigmodern tid. De tenderar att så småningom försvinna från städerna, vilket tycks ske under 1700-talets lopp (A.a.: 199). Sedvänjan förefaller dock att stanna kvar längre på landsbygden. Möjligen har detta ett samband med den kulturella polarisering mellan stad och land, som tidigare uppmärksammats i denna text.

SLUTSATSER

I detta avslutande kapitel kommer jag att summera det föregående och diskutera hur de presenterade forskningsresultaten kan betraktas i ett syntetiserande helhetsperspektiv. Avsikten är vidare att försöka identifiera några centrala problemområden som en fortsatt forskning kring den tidigmoderna staden skulle kunna riktas mot.

I kvantitativt avseende ter sig den svenska arkeologiska forskningen kring den tidigmoderna staden ännu inte så omfattande, åtminstone inte jämfört med den vetenskapliga möda som ägnats de medeltida städerna. Kvalitativt sett håller dock flera av insatserna en hög vetenskaplig klass.

Till att börja med skulle man kunna försöka klargöra hur denna forskning framträder som en historisk arkeologi, på samma sätt som jag i inledningen till denna text försökte göra angående projektet Medeltidsstaden. Man kan ta en utgångspunkt i en artikel av den amerikanska arkeologen Kathleen Deagan från 1982, i vilken hon anger tre, då aktuella huvudspår inom den amerikanska historiska arkeologin (Deagan 1996 (1982)). Även om det är snart trettio år sedan denna text skrevs och mycket har hänt inom amerikansk historisk arkeologi sedan dess tror jag ändå att den kan vara ett fruktbart avstamp om man vill peja inriktningen på den tidigmoderna stadsarkeologin i Sverige sedan slutet av 1970-talet.

De tre huvudlinjer i den amerikanska historiska arkeologin som Kathleen Deagan kunde iaktta i början av 1980-talet var följande:

1. *En historisk arkeologi som i första hand försöker komplettera den skriftburna historiens utsagor.*
2. *En historisk arkeologi som ur ett antropologiskt perspektiv studerar kulturella mönster under en viss epok eller i ett visst samhälle.*
3. *En historisk arkeologi som – också ur ett antropologiskt perspektiv – belyser specifika kulturella processer utifrån de materiella lämningarnas unika kunskapspotential.*

Betraktar man de svenska forskningsinsatserna utifrån dessa tre perspektiv kan man konstatera att en del gjorts utifrån det första spåret, nämligen att komplettera historikernas resultat. Det gäller exempelvis i de fall när man haft de kända stadsplanekartorna som utgångspunkt eller när man studerat produktionens organisation vid kronans manufaktur i vissa 1600-talsstäder. Denna infallsvinkel har dock inte varit den dominerande. Det är snarast utifrån det andra perspektivet som det mesta av de intressanta resultaten uppnåtts. Här har man kunnat leverera flera verkligt substantiella bidrag till kunskapen om en tidigmodern livsstil i städerna, såsom i studierna av konsumtionsmönster, avfallshantering

och begravningsritualer. När det gäller det tredje perspektivet, dvs. studier av kulturella processer, är det för närvarande möjligt att nämna endast ett bidrag av hög kvalitet, nämligen Christina Roséns undersökning av den urbana kulturens utveckling i ett långtidsperspektiv utifrån temat stad-land.

Det är uppenbart att det knappast varit studier av bebyggelse och institutionell topografi i projektet Medeltidsstadens anda som kommit att prägla den arkeologiska forskningen av den tidigmoderna staden utan snarare undersökningar av olika kulturella mönster. Inriktningen har därmed efterhand fått en tydlig antropologisk karaktär. Utan tvivel har detta skett under starkt inflytande i första hand från den amerikanska och engelska historiska arkeologin varifrån den teoretiska inspirationen och analysredskapen huvudsakligen hämtats.

Ser vi den tidigmoderna, svenska staden i ett längre kronologiskt perspektiv framtonar 1500-talet, i synnerhet dess senare del, som en inledning till epoken. Arkeologin har kunnat visa hur livet på stadsgårdarna då börjar omformas på ett högst avgörande sätt. Det gäller bostadens läge och såväl yttre som inre utseende, konsumtionen av föda och andra förnödenheter samt sannolikt även mentala föreställningar kring stadsgården och det egna hemmet. Uppenbarligen är detta en långsam process som fortgår fram genom 1600- och 1700-talen. Mitten av det sistnämnda århundradet förefaller vara en brytpunkt då en urban materiell kultur, klart urskiljbar från landsbygdens allmogekultur, framträder. Längre än så går utvecklingen inte att följa beroende på att de goda arkeologiska källmaterialen kring den materiella kulturen i det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets städer ännu saknas på svenskt område.

Denna utveckling är givetvis inte unik för skandinaviska förhållanden utan kännetecknar hela den västeuropeiska kultursfären. Inom internationell historisk arkeologi har den studerats mest ingående i USA och England i olika analyser av den materiella kulturens förändringar under övergången från det feodala till det kapitalistiska samhället. Mitten av 1700-talet har kommit att framstå som den viktiga brytpunkten då en ny världsbild (a Georgian Order) kan urskiljas. Den engelske arkeologen Matthew Johnson har karakteriserat den "*as a consistent set of rules applied to architecture, material culture and ways of living.*" (Johnson 1996: 202). I sin klassiska bok "*In small things forgotten*" har James Deetz beskrivit the Georgian Order som "*Mechanical where the older was organic, balanced where the older had been asymmetrical, individualized where the older had been corporate,...*" (Deetz 1977 (1996): 63). Det finns emellertid en intressant skillnad mellan amerikanska och europeiska arkeologer angående det generella historiska perspektivet på förändringen under 1700-talet. De förra har oftast betraktat den i ljuset av koloniseringen av den nordamerikanska kontinenten och expansionen av den europeiska kulturen i den nya världen. I detta sammanhang kommer den nya världsbilden som ett färdigt "koncept" från Europa till kolonierna i Amerika. En äldre världsbild har här uppfattats som i huvudsak medeltida till ursprunget. För Matthew Johnson, som studerat förändringen primärt i en engelsk kontext, har det däremot varit avgörande att kunna följa rötterna till "the Georgian Order" tillbaka i senmedeltid. Enclosure-rörelsen, dvs. omskapandet av det engelska landskapet under senmedeltid och tidigmodern tid, är här en viktig utgångspunkt (Johnson 1996).

De arkeologiska resultaten från de tidigmoderna svenska städerna harmonierar således väl med den anglosaxiska arkeologiska forskningen kring det tidigmoderna skedet och skiftet av världsbild under 1700-talet – framväxten av "*the Georgian Order*" – förefaller ha

en tydlig motsvarighet på svenskt område. Christina Rosén har identifierat ett sådant skifte under 1700-talets senare del i sin undersökning av den materiella kulturen i de halländska städerna. Då detta sker under den gustavianska tiden har hon följaktligen benämnt den nya världsbilden "en gustaviansk ordning" (Rosén 2004: 260f).

*

Efter ovan gjorda summering kan det vara dags att diskutera hur ett arkeologiskt framtidsperspektiv för de tidigmoderna städerna i Sverige skulle kunna se ut? Inledningsvis nämndes att det stora problemet idag inte är att det saknas arkeologiska resultat från dessa städer. Däremot saknas för närvarande egentliga möjligheter till överblick över vad som här är gjort i arkeologiskt avseende. Situationen liknar i mycket den som för ca 40 år sedan präglade de medeltida städerna – de stadsarkeologiska undersökningarna ökade snabbt i antal och omfattning men de nödvändiga redskapen för att kunna överblicka och bearbeta dem såväl på ett nationellt som på ett regionalt plan saknades. Genom projektet "Medeltidsstaden" (1976-84) förändrades dock denna problematiska situation och via en enkel men effektiv inventeringsmodell kunde detta projekt skapa en arkeologisk översikt över samtliga medeltida städer i Sverige. Detta gav i sin tur möjligheter till en rad övergripande studier av kronologiska och regionala variationer i den medeltida urbaniseringsprocessen (Andersson & Redin 1980; Broberg & Hasselmo 1981; Andersson 1984; Andersson 1990).

Kan då strategin för de tidigmoderna städernas vidkommande vara ett nytt projekt enligt mönster från "Medeltidsstaden"? En inventering av utförda arkeologiska insatser i dessa städer på en konkret, basal nivå är givetvis nödvändig. Däremot är frågan kring vilka tematiska huvudlinjer ett sådant projekt skall organiseras. Som redan nämnts lade projektet "Medeltidsstaden" i sitt arbete tonvikten vid bebyggelse-topografi och institutionell struktur, vilket genererade ett källmaterial som framgångsrikt tolkades utifrån olika sociopolitiska och ekonomiska problemställningar. Med arkeologins hjälp kunde man avsevärt förändra och nyansera bilden av den tidiga urbaniseringsprocessen, vilket inte varit möjligt med enbart det skriftliga materialet. Rör vi oss fram i tidigmodern tid måste emellertid arkeologins roll bli en annan. Den kan här inte ersätta det skriftliga källmaterialet i frågor kring bebyggelseutveckling och social och ekonomisk struktur på samma sätt som för äldre skeden. Matthew Johnson har i sin bok "An Archaeology of Capitalism" med emfas hävdad detta och en strategi för arkeologin i eftermedeltida skeden har han formulerat på följande sätt: "*The opportunity for exciting and fruitful archaeological study is therefore in the world of cultures and mentalities rather than in what sometimes seem to be the rather stale and tired spheres of demography, economics, and the elucidation of specific industrial processes.*" (Johnson 1996: 18).

En del av det som gjorts inom tidigmodern stadsarkeologi i Sverige ligger i linje med ett sådant synsätt som Johnson förespråkar, t.ex. Christina Roséns arbete om de halländska städerna, och för många kanske detta synsätt redan framstår som det självklara alternativet. Svensk stadsarkeologi har emellertid sedan länge haft sin identitet väl förankrad i studiet av den medeltida urbaniseringen, en identitet som projektet "Medeltidsstaden" till stor del bidrog till att skapa. Det finns därför anledning att ytterligare reflektera över den tidigmoderna stadens arkeologi och dess identitet och varför denna måste få en annan karaktär än den som formerades inom ramarna för projektet "Medeltidsstaden".

Tack vare ett rikhaltigt skrifthistoriskt och kartografiskt material är kunskapen om

den tidigmoderna urbaniseringen i Sverige omfattande avseende sådant som kronologi, stadsplaner, demografi och ekonomi (Se Lilja 2000 och Lilja 2002). På dessa områden finns knappast några skriftlösa "luckor" att fylla igen för arkeologin. Givetvis kan denna i enstaka fall korrigeras historikernas resultat som i det ovan anförda exemplet Falun rörande stadsplanens genomförande men det är inte på detta sätt som den främst kan manifesteras sig i forskningen kring den tidigmoderna staden. Det är med en unik kunskap om kulturella mönster och deras förändring som arkeologin bidrar genom ett studium av den materiella kulturen i alla dess olika yttringar. Byggnader, föremål, hägnader och fröer kan inte bara uppfattas som uttryck för ekonomi, teknik eller social status utan har även en djupare kulturell innebörd. I sin urbana kontext är dessa företeelser bärare av föreställningar och förhållningssätt kring den mänskliga tillvaron på dess mest grundläggande plan. Goda enskilda exempel har vi kunnat finna i den föregående forskningsöversikten, t.ex. 1600-talshantverkaren i Jönköping och hans exklusiva matkultur eller de inte helt förståeliga avfallsbingarna från 1600-tal och tidigt 1700-tal.

Hur kan vi då i ljuset av dessa insikter staka ut en kurs för den tidigmoderna stadens arkeologi? Skall vi betrakta den som ett eget, avgränsat forskningsfält eller bör vi studera den som en del av en större process eller, för att använda en aktuellare term, som en del av en "större berättelse"? Det helt dominerande temat inom all internationell historisk arkeologi kring nyare tid är för närvarande moderniteten och den västerländska kulturens expansion över världen. I den tongivande amerikanska historiska arkeologin har detta samtidigt blivit den explicita definitionen av disciplinen, dvs. en arkeologi om den moderna tiden med ett uttalat globalt perspektiv eller som Charles Orser sammanfattat det med imperativet: "*Think globally - Dig locally!*" (Orser 1996: 183ff).

Även på nordiskt område har temat modernitet alltmer kommit att aktualiseras inom den historiska arkeologin under senare år, vilket i Sverige manifesterats i två artikelvolymerna, "*Modernitet och arkeologi*" från 2007 och "*Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*" från 2010 (Ersgård (red.) 2007; Lihammer & Nordin (red.) 2010). Att ämnet är ganska nytt i den svenska debatten märks emellertid i den ganska utvecklade teoretiska diskussionen kring fenomenet modernitet i dessa publikationer. Ett mera djuplodade arkeologiskt perspektiv formulerar Chris McLees i ett nyligen presenterat forskningsprogram kring Trondheim i ljuset av det moderna samhällets framväxt (McLees 2011). Den diskussion han för kring problemen med att studera det lokalt specifika på den enskilda platsen utan att förlora den stora berättelsen, dvs. moderniteten, i sikte känns högst relevant och konstruktiv.

En likartad diskussion men av mera kritisk karaktär för Risto Nurmi i sin avhandling om det tidigmoderna Tornio i norra Finland (Nurmi 2011: 26ff). Det han framför allt vänder sig mot är den amerikanska historiska arkeologins enligt hans mening alltför generaliserande perspektiv på det moderna samhällets framväxt där alla undersökta platser ses i ljuset av samma förutsättningar, dvs. den expanderande globala kapitalismen av västeuropeisk modell. Han framhåller istället de lokala förhållandenas betydelse men betonar samtidigt vikten av att behålla ett reflekterande globalt perspektiv vid studiet av den tidigmoderna staden.

En given väg att gå vid studiet av den tidigmoderna urbaniseringen är sålunda att betrakta den i ljuset av framväxten av moderniteten och upprottet från det äldre feudala samhället. Detta nödvändiggör emellertid ett långtidsperspektiv där man i likhet med Matthew Johnson tar en utgångspunkt i medeltid och i möjligaste mån följer utvecklingen

fram till 1800-talets förändringar i städerna. Här gäller det att se denna utveckling inte som ett enkelt, lineärt skeende där man utan vidare kan hitta en okomplicerad början på det moderna utan snarare som ett mera komplext förlopp där gamla mönster bryts mot nya.

I detta sammanhang kan man knyta an till de franska mentalitetshistorikerna och deras uppmärksammade begrepp om *"den långa medeltiden"* (Le Goff 1988). Genom undersökningar av strukturer och kulturella mönster, som oförändrade levit kvar genom århundradena från tidig medeltid till 1800-tal, har de kunnat ställa alla enkla periodindelningar på huvudet. I Sverige är historikern Göran Malmstedts undersökningar av kyrkolivet i 1600-talets stormaktsstat ett exempel på en liknande mentalitetshistoria (Malmstedt 2002). Han har kunnat visa hur en folklig religiositet av äldre, sannolikt medeltida ursprung då kommer i konflikt med den nya evangelisk-lutherska kyrkoordningens stränga ideal. Generellt sett förefaller de folkliga religiösa föreställningarna inte försvinna med 1600-talet trots att de då blir föremål för ett energiskt bekämpande från prästerskapets sida. T.ex. förekommer den folkliga källkulten, dvs. tron på källvattnets undergörande och helande verkan vid sjukdomar, långt in på 1800-talet (Se exempelvis Ersgård 2011: 129).

Undersökningar av svenska tidigmoderna städer i ett arkeologiskt långtidsperspektiv är som framgått inte särskilt många. I själva verket finns det för närvarande endast en större undersökning av detta slag, som mera systematiskt följer urbaniseringen från äldsta medeltid fram till 1700-talet, nämligen Christina Roséns studie kring de halländska städerna (Rosén 2004). Långtidsperspektivet sträcker sig i detta fall till en tidpunkt som är vetenskapligt motiverad om man vill undersöka relationen mellan stad och land under medeltid och tidigmodern tid men knappast om man avser att studera framväxten av det moderna samhället. Att endast fokusera på det tidigmoderna i studiet av moderniteten är inte meningsfullt, något som Christina Rosén påtalat i ett annat sammanhang (Rosén 2007: 22). Dagens antikvariska praxis, där lämningar från 1800-talet och senare som regel inte tillmäts något större arkeologiskt kunskapsvärde och därför aldrig blir föremål för arkeologiska undersökningar, skapar dock betydande hinder i detta sammanhang.

Lika viktigt som långtidsperspektivet är det jämförande perspektivet. Det mesta av arkeologisk forskning kring den tidigmoderna urbaniseringen har hittills som regel haft karaktären av ren lokalhistoria där den jämförande utblicken mot omvärlden riktats mot en allmän västeuropeisk stadsutveckling. Denna utveckling, som ju huvudsakligen är baserad på anglosaxiska erfarenheter, får dock inte okritiskt användas som något slags enkelt "facit" i studiet av de nordiska, tidigmoderna städerna, vilket lätt kan innebära att det generella kommer att dominera över det lokala. Istället måste relationen mellan det generella och det lokala problematiseras och städer jämföras med andra städer utifrån sina egna unika lokala förutsättningar så som Risto Nurmi förordat.

Christina Rosén försöker i sin halländska studie att urskilja en särskild regional särart och knyter i detta sammanhang an till en större regional, urban problematik. Det är sedan länge känt att det finns betydande skillnader i historisk utveckling mellan Västsverige och Östsverige. Dessa är bl.a. synliga i den medeltida urbaniseringen vilket också uppmärksammades inom projektet Medeltidsstaden (Andersson 1984). Västsverige avviker påtagligt från Östsverige främst vad gäller urbaniseringsförloppets kronologi och städernas allmänna karaktär. Den etablering av städer som sker i Östsverige under 1200-talet saknas i stort sett i Väst där en urban expansion inträffar först under senmedeltiden. Vidare kännetecknas de västsvenska städerna under medeltiden av en påtaglig instabilitet i den meningen att de i åtskilliga fall ändrar läge (A.a.: 13). Denna västsvenska, urbana särart

har i första hand förklarats i termer av ekonomi och politiska förhållanden men frågan är om inte skillnaden mellan öst och väst i detta avseende också har en kulturell dimension. Frågan har relevans inte minst därför att man kunnat påvisa signifikanta skillnader mellan de bägge landsändarena ifråga om så skilda företeelser som odlingsystem, frikyrklighet, självmordsfrekvens etc. från betydligt senare skeden (Winberg 2000). Lyckas man från centralmaktens sida att stabilisera det urbana systemet i väst under tidigmodern tid och därmed utplåna de regionala skillnaderna? Eller är dessa istället av mera djupgående kulturell art som endast långsamt förändras, en *'longue durée'* som verkat fram i modern tid, eller rentav fortfarande verkar? Detta är en problematik av stor relevans för en generell förståelse av den tidigmoderna urbaniseringens förutsättningar och som borde vara intressant att belysa ur ett arkeologiskt materiellt perspektiv.

Ovan har jag argumenterat för det meningsfulla och nödvändiga i att studera den tidigmoderna staden i ett arkeologiskt, jämförande långtidsperspektiv. Ytterligare ett synsätt på det tidigmoderna skedet förtjänar emellertid att kommenteras, ett synsätt som bl.a. formulerats av den franske historikern Philippe Ariés (Ariés 1989). Detta handlar om att betrakta skedet inte endast som en övergång mellan feodalism och kapitalism utan som något helt eget eller som Ariés uttryckt det: *"Nor was the early modern era merely a precursor of the modern: it was something unique, neither a continuation of the Middle Ages nor an adumbration of the future."* (A.a.: 2). Nämda synsätt utesluter inte på något sätt det tidigare beskrivna, skillnaden mellan de bägge synsätten består snarare i hur man uppfattar en historisk epok. Det är en väsentlig poäng att man kan karakterisera det tidigmoderna skedet inte bara som en tid då något tar slut (den feodala medeltiden) och något nytt tar sin början (den kapitalistiska nya tiden) utan också som en tid med en helt egen kulturell identitet, alltså både som kontinuitet och diskontinuitet. Som vi ovan kunnat se, finns det kulturella företeelser och mönster som endast förekommer under detta skede.

*

När det nu är dags att avrunda det ovan sagda finns det givetvis anledning att anknyta till den fråga av Hans Andersson som uppmärksammades i inledningen: 'hur hanterar vi de tidigmoderna städerna arkeologiskt?' Svaret på denna fråga har i denna text kommit att handla i stort om tre saker. Först och främst behövs grundläggande översikter över arkeologiska insatser i dessa städer. Vad, när och i vilken omfattning har det grävts? Att skapa sådana översikter borde vara den enklaste och minst kontroversiella åtgärden i sammanhanget. En arkeologisk inventering av svenska tidigmoderna städer har för övrigt påbörjats inom det i inledningen nämnda forskningsprojektet *"Den tidigmoderna staden – arkeologi mellan det lokala och globala"*.

Som ovan framgått är det högst angeläget att man i forskningen kring den tidigmoderna staden vidgar perspektiven, såväl i tiden som i rummet. Med några undantag är det mesta som hittills gjorts inom denna forskning ren lokal historia där den nya kunskapen har relevans huvudsakligen för den enskilda platsen. Därmed är inte sagt att sådan forskning helt skulle sakna värde. Skall den tidigmoderna urbanarkeologin kunna utvecklas krävs emellertid att den inte nöjer sig med att producera kulturhistoriska berättelser om den unika staden utan utnyttjar de tidigmoderna städerna som en källa till kunskap i ett vidare historiskt sammanhang. Som ett exempel på ett sådant sammanhang anförde jag i föregående avsnitt den regionala urbana variationen mellan Väst-och Östsverige men givetvis skall vi inte låta

de nationella gränserna alltid vara bestämmande utan så långt som möjligt följa Charles Orsers uppmaning att tänka globalt (En aktuell diskussion kring denna problematik finns i Eriksdotter & Nordin 2011).

Slutligen har jag pläderat för en syn på de materiella lämningarna där dessa - byggnader, hägnader, kärl, redskap etc. - uppfattas inte i första hand som passiva spår av ekonomi, demografi eller maktförhållanden utan som bärare av kulturella betydelser och budskap. Givetvis innebär detta inte att arkeologin skall skapa en helt egen berättelse om de tidigmoderna städerna, frikopplad från den skriftburna historien. Historisk arkeologi blir oftast som intressantast i mötet med andra discipliner, när dess bild av verkligheten konfronteras med andra bilder av samma verklighet. Exemplet Falun, där karta och arkeologi gav olikartad information om 1600-talets verklighet, får illustrera detta förhållande. Den oväntade diskrepansen mellan källmaterialen ledde emellertid inte in i någon tolkningsmässig återvändsgränd utan kunde i själva verket visa på en dittills okänd, kulturell dynamik i 1600-talets urbanisering.

SUMMARY

Early Modern towns in Sweden – an archaeological overview

Urban archaeology in Sweden paid much interest to the towns of the medieval period during the latter part of the 20th century. Unfortunately this contributed greatly to a minor interest in the towns of the early modern period (15-18th centuries). However, a lot of archaeological fieldwork has been done in several early modern towns in Sweden like Kalmar, Jönköping, Norrköping and Linköping. Yet, a national overview of the archaeological efforts is missing.

This article discusses the current state of archaeological research for the early modern towns in Sweden and formulates some central problems for future research. The article has been initiated within the research project *The Early Modern City - archaeology between the local and the global*. 5 general themes which have dominated the debate on the early modern towns in Sweden are discussed in the article, namely

- *town plans and settlement*
- *patterns of consumption*
- *attitudes to waste*
- *the early modern town as a centre of production*
- *burials and ritual depositions in the early modern town*

Studies of cultural patterns have dominated archaeological research on early modern towns in Sweden during the last decades. Theoretical influences originate mainly from historical archaeology in Great Britain and USA. However, with few exceptions most of the research has focused on the individual town and its peculiar, local history. Instead it is argued for a strategy of research where the perspectives on the early modern towns are widened both chronologically and geographically. The necessity of a global point of view on those towns is emphasized.

LITTERATUR

- Andersson, H. 1972. Historisk arkeologi i Göteborg. *Göteborgs historiska museums årstryck 1972*.
- Andersson, H. 1976. *Projektprogram*. Medeltidsstaden 1. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 1979. *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. En forskningsöversikt*. Medeltidsstaden 7. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 1981. Varför nyare tids arkeologi? *META 1981:2*.
- Andersson, H. 1984. *Städer i öst och väst*. Medeltidsstaden 34. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Medeltidsstaden 73. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 2009. Medeltidsstaden i Sverige och Finland – blick bakåt och framåt. *Maasta, kivistä ja hengestä. Markus Hiekkanen Festschrift*. Pellinen, H.-M. (ed.) Turun Yliopisto, kulttuurien tutkimuksen laitos 2009.
- Andersson, H. 2010. Järn, stad och statsbildning. *Med hammare och fackla XLI*. Utgiven av Sancte Örjens Gille 2010. Stockholm.
- Andersson, H. & Redin, L. 1980. *Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter*. Medeltidsstaden 19. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Andersson, C. & Holmström, M. 1990. Staden under slaggen – arkeologin bryter historisk mark. *Arkeologi Sverige 1987*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport RAÄ 1990:1. Stockholm.
- Andersson, S., Jönsson Kihlberg, E. & Broo, B. 1986. *Livet i det gamla Göteborg*. Arkeologi i Västsverige 2. Göteborg.
- Andersson, T. 2003. *Pålad stad. Berättelser om Göteborg från början till nu*. Stockholm.
- Andrén, A. 1986. I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin. Festschrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Andrén, A. 1989. State and towns in the Middle Ages – the Scandinavian experience. *Theory and society 18*.
- Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden – himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*. Stockholm.
- Arcini, C. & Tagesson, G. 2006. Kroppen som materiell kultur - Gravar och människor i Linköping genom 700 år. *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Red. Kaliff, A. & Tagesson, G. Riksantikvarieämbetet.
- Arcini, C. & Bramstång Plura, C. 2011. *Garnisonens gravar i Göteborg*. Riksantikvarieämbetet.
- Ariès, P. 1989. Introduction. *A History of Private Life. III Passions of the Renaissance*. Chartier, R. Ed.
- Bergold, H. & Öhnegård, V. 1987. Sala gruvby. *Ett industrisamhälle från 1500-talet*. Utgiven av Sala kommun.
- Beronius-Jörpeland, L. 1992. The Formation of Occupation Layers as an Archaeological Source. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700 – 1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 2. Stockholm.
- Bramstång, C. (red) 2006. *Fästningen Göteborg. Samlingar till stadens arkeologi*. Mölndal.

- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Medeltidsstaden 30. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Deagan, K. 1996 (1982). Avenues of Inquiry in Historical Archaeology. *Images of the Recent Past. Readings in Historical Archaeology*. Orser, C.E. ed.
- Deetz, J. 1977. In *Small Things forgotten. The Archaeology of Early American Life*. New York.
- Eriksdotter, G. & Nordin, J.M. 2011. Being on the Inside, Forgetting to Look Out. The Need for a Historical Archaeology of Global Relevance. *Current Swedish Archaeology Vol. 19 2011*.
- Ersgård, L. 2003. Det dynamiska vardagslivet. Några kommentarer till den arkeologiska undersökningen i kvarteret Dalkarlen i Norrköping. I *Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping*. Karlsson, P. & Tagesson, G. (red) Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 47. Stockholm.
- Ersgård, L. (red.). 2007. *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm.
- Ersgård, L. 2011. Nyare tids arkeologi i Sverige – forskningsläge och framtidsperspektiv. 1537 – *Kontinuitet eller brudd?* Fagerland, T.E. & Paasche (red.) Trondheim Studies in History.
- Falk, A.-B. 2008. *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Vägar till Midgård 12. Lund.
- Hedvall, R. 2002. Medeltid i klosterstaden Vadstena. *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 46. Stockholm.
- Heimdahl, J. 2005. *Urbanised Nature in the Past. Site formation and environmental development in two Swedish towns, AD 1200-1800*. Avhandling i Kwartärgeologi. Thesis in Quaternary Geology No. 5. Stockholms universitet.
- Heimdahl, J. 2006. Makrofossilanalys (bil.7). *Stadsarkeologi i kvarteret Druvan, Karlstad Värmland, Karlstad, kvarteret Druvan, fastighet 2 och 14, RAÄ 30*. UV Bergslagen, dokumentation av fältarbetsfasen 2006:4, särskild arkeologisk undersökning.
- Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å. 2009. *Tyska madens gröna rum. Specialstudier till den arkeologiska undersökningen i kvarteret Diplomaten, RAÄ 50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2009:41.
- Herva, V.-P. & Nurmi, R. 2009. Beyond Consumption: Functionality, Artifact Biography, and Early Modernity in a European Periphery. *International Journal of Historical Archaeology vol.13*.
- Hållans, A.-M. & Andersson, C. 1992. Acquiring, Using and Discarding – Consumption Patterns in the 18th-Century Town of Nyköping. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700 – 1700 A.D*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 2. Stockholm.
- Johnson, M. 1996. *An Archaeology of Capitalism*. Oxford.
- Jonsson, L. 1986. Finska gäddor och Bergenfisk – ett försök att belysa Uppsalas fiskimport under medeltid och yngre Vasatid. *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala stads historia VII.
- Karlsson, P. & Tagesson, G. (red) 2003. I *Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 47. Stockholm.
- Le Goff, J. 1988. Den långa medeltiden. *Res Publica. Tema: Mentalitetshistoria*.
- Lhammer, A. & Nordin, J. (red) 2010. *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på*

- det moderna samhällets framväxt*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 17. Stockholm.
- Lindeblad, K. 2006. Den gröna staden. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. (Larsson, S. red.). Riksantikvarieämbetet.
- Lilja, S. 2000. *Tjuvehål och stolta städer: urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. Stads- och kommunhistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria, 20. Stockholm
- Lilja, S. 2002. Small towns in Sweden and Finland. *Small Towns in Early Modern Europe*. Clark, P. (ed.). Themes in International Urban History. Cambridge.
- Lindeblad, K. 2006. Den gröna staden. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Larsson, S. (red.)
- Maarbjerg, J.P. 2004. Sweden, the First Modern State. Tilly's Assertion, "War makes States, and vice versa". *Scandinavian Studies: Fall 2004*.
- Malmstedt, G. 2002. *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund.
- McLees, C. 2011. Materiality, modernity, and urbanism: An outline for an archaeological study of urban society in Norway during the transition to the modern world. 1537 – *Kontinuitet eller brudd?* Fagerland, T.E. & Paasche (red.) Trondheim Studies in History.
- Mogren, M. 1995. Vår utforskade gårdag. Efterreformatorisk arkeologi i Sverige – dess ljusglimtar och brister. *META* 95:3.
- Nilsson Schönborg, G. 2001. *Kinesiskt importporlin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige 6. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No. 39. Göteborg University – Department of Archaeology.
- Niukkanen, M. 2004. *Kaupungit muinaisjäännöksinä : kaupunkiarkeologia Suomessa (Städerna som fornlämningar, stadsarkeologi i Finland)*. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 25.
- Nordman, A.-M. & Pettersson, C. 2009. *Den centrala periferin. Arkeologisk undersökning i kvarteret Diplomaten, faktori-och hantverksgårdar i Jönköping 1620-1790, RAÄ 50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport 2009:40.
- Nurmi, R. 2011. *Development of the urban mind – an object biographical approach. The case study of the town of Tornio, northern Finland*.
- Ohlsson, A. mfl. 2010. *Kalmar domkyrka. Gravkammare i kyrkans kor*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV). UV Öst rapport 2010:24.
- Orser, C.E. 1996. *A Historical Archaeology of the Modern World*. New York.
- Redin, L. 1976. *Uppsala. Medeltidsstaden* 3. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport. Stockholm.
- Rosén, C. 1995. Keramik som kulturell spegel. Yngre rödgoods i olika miljöer ca 1550 – 1850. *META* 95:3.
- Rosén, C. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Lund.
- Rosén, C. 2006. Keramiken från Götatunneln. *Fästningen Göteborg. Samlingar till stadens arkeologi*. Bramstång, C. (red).
- Rosén, C. 2007. Uppdragsarkeologi och modernitet. *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Ersgård, L. (red.). Stockholm.
- Stibeus, M. 1998. *En 1600-1700-tals kyrkogård i Kristinehamn. Arkeologisk undersökning i kv. Jupiter 2, RAÄ 43, Kristinehamn, Värmland*. Riksantikvarieämbetet UV Väst. Rapport 1998:16.
- Tagesson, G. 2003. "Bodde dom därnere?" Om kulturlagerbildning och avfallshantering i

stormaktstidens Norrköping. . *I Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping*. Karlsson, P. & Tagesson, G. (red) Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 47. Stockholm.

Tagesson, G. 2007. *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Ersgård, L. (red.). Stockholm.

Thomasson, J. 1997. Private Life Made Public. One Aspect of the Emergence of the Burghers in Medieval Denmark. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. eds. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24.

Wallebom, U. 2003. Kvarteret Dalkarlen och Holmens bruk. Spåren efter 1600-talets industriella produktion. *I Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping*. Karlsson, P. & Tagesson, G. (red) Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 47. Stockholm.

Winberg, C. 2000. *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg.

Vretemark, M. 2003. Djurben. Om livsmedelsförsörjning och sophantering. *I Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping*. Karlsson, P. & Tagesson, G. (red) Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 47. Stockholm.